

دیسکوگرافی زنان موسیقی عصر قاجار

Discography of first Iranian female singers in Qajar era

این مقاله، خلاصه سخنرانی انجام شده در نشست ماهانه موسسه آوای مهربانی با عنوان پژوهش در موسیقی دستگاہی ایران می باشد که در اردیبهشت ماه ۱۳۸۲ در محل موسسه برگزار شده است.

مقدمه

پیرامون موسیقی زنان عصر قاجار، در منابع اصلی تاریخ موسیقی این عصر

نظیر سرگذشت موسیقی ایران از روح الله خالقی (ص ۴۶۴ تا ۴۸۶) و تاریخ موسیقی ایران از حسن مشحون (ص ۳۹۱ تا ۳۹۵) گزارش های متعدد و متنوعی وجود دارد. حضور عمل طرب و بزم آرایبی دسته های مطربی در اندرون و حرم سلطنتی و نزد اشراف و اعیان، به صورتی گسترده نقل شده است و آموزش موسیقی و سازهای گوناگون مورد توجه زنان اندرون و اعیان بوده است. عکس هایی در دسترس می باشد که علاوه بر تایید این مدعا، سازهای رایج آن عصر را نیز به نمایش می گذارند که

فاطمه سلطان تاری
با تار پنج سیم

قدیمی ترین و معروف ترین آن ها، عکس آقا علی اکبر فراهانی و هنرآموزانش از جمله **سلطان خانم** می باشد که ساخت تصنیف معروف "بتا بتا" به وی منسوب است (مشحون، ص ۳۹۱، ۴۶۱ و ۵۶۳ و ایضا خالقی ۱۰۶ و ۴۶۶). انتساب تصنیف "نا دیده رخت" به خانم **تاج السلطنه** (مشحون ۴۶۱، ۳۹۱، ۵۲۶ و ۵۸۳) و آثار و آموزش هایی به خانم اکرام السلطنه یا اکرم الدوله، گواه دیگری بر رواج گسترده موسیقی در بین زنان اشراف عهد ناصری تا پایان دوره قاجاریه می باشد.

فعالیت های دسته های مطربی و نقش زنان در این دسته ها، در منابع مذکور و منابع کهن تری چون تاریخ عضدی، خیرات حسان و آثار دوستعلی خان معیرالممالک مفصل ترین بخش از گزارش های موسیقی زنان عصر قاجار است که اکنون در دست می باشد. از استاد زهره، استاد مینا، دسته گلین و دسته منور، زهرا قمی، مرضیه، قمر سالکی، آسیه، بلوچ،

انیس، و برخی دیگر در منابع مختلف یاد شده است. اوژن اوبن نیز که در سال های ۱۹۰۶ و ۱۹۰۷ سفیر فرانسه در ایران بوده در کتاب ایران امروزه **خانم ارگی** را مشهورترین نوازنده دسته های مطربی، معرفی می کند و سعیدنغیسی نیز از مهارت وی در نواختن ارگ دستی یاد کرده و تارنواز و خواننده دیگری به نام **فرخنده خانم** را نیز معرفی می نماید (سپید و سیاه، سال ششم، شماره ۱۳).

از موسیقی هنرمندانه زنان عصر قاجار نیز گزارش های مختصری وجود دارد. **امیرزاده خانم** که در روایت مرحوم خالقی برجسته ترین چهره می باشد (خالقی، ص ۴۷۴) در گزارش مرحوم مشحون، در زمره موسیقی مطربی درج شده است و خواهرش **زهرا** و خواننده دیگری به نام **طلعت** بر وی ترجیح داده شده اند و از خوانندگان مشهوری چون **زهرای احد، نصرت، گوهر خماری، ماهرخ** و **زهرا سیاه** که از وی صفحه بجا مانده یاد شده است (مشحون، ص ۳۹۵).

سال های پایانی عهد قاجار، دوره کشف و آموزش بانوانی هنرمند از طبقات گوناگون اجتماع است که سال

های ۱۳۰۰ تا ۱۳۱۰ شمسی، دوره بروز و ظهور هنر ایشان می باشد و بر این اساس، معمولا در ضمن زنان هنرمند دوره قاجار لحاظ نمی گردند. از این گروه می توان به اشرف السلطنه، ایران الدوله هلن، قمرالملوک وزیری، ملوک کاشانی ضرابی و پروانه اشاره کرد.

Persian

Male

شوشتری

Chouchtari
Amjad accept tar
G.C.14-12571

(تولید ریگا ۱۹۱۳)

Persian

Male

Tasnif Eftekhar

تصنیف خود افتخار

افتخار و تار

Eftekhar
14-12558

(تولید کلکته ۱۹۱۶)

ضبط آواز زنان در عصر قاجار

در پاییز سال ۱۲۹۱ شمسی (اکتبر و نوامبر ۱۹۱۲ میلادی) و در پی ایجاد ثبات و آرامش در ایران که با سپری شدن دوره استبداد صغیر و تحركات محمد علی شاه مخلوع حاصل می شود، ادموند پیرس نماینده و صدابردار کمپانی گرامافون، پس از گذشت شش سال، دومین دور از ضبط آثار هنرمندان ایرانی را در تهران راهبری می کند که به ضبط ۱۴۳ اثر منجر می گردد. دور نیست که از عمده ترین اهداف تجاری کمپانی گرامافون در این نوبت، ضبط آثاری از زنان موسیقی عصر قاجار بوده باشد. از بین ۱۴۳ اثر ضبط شده برای کمپانی گرامافون در این مرحله، ۷۷ اثر که در ابتدا ضبط می گردند، متعلق به سه نفر از زنان هنرمند آن عصر می باشد. این هنرمندان عبارتند از: "افتخار خانم" (۲۹ اثر)، "امجد خانم" (۲۲ اثر) و "زری خانم" (۲۶ اثر) که علاوه بر اجرای آواز در دستگاه های گوناگون، رایج ترین تصنیف های آن زمان را که عمدتاً ساخته عارف قزوینی بوده، ضبط می نمایند. تصنیف هایی چون شوستر، دل هوس، نه قدرت و افتخار همه آفاق، توسط هر سه هنرمند به طور مجزا و در نمونه ای به صورت دو صدایی و همخوانی، اجرا و ضبط شده است و از این که آیا این امر با اطلاع و هدایت عارف انجام یافته و یا تنها منبعت از اقبال مردم و پیش بینی توفیق تجاری و براساس انتخاب نماینده کمپانی گرامافون بوده، اطلاعی در دست نیست.

اولین نوبت تولید این آثار به تدریج در مارس و سپتامبر ۱۹۱۳ و در سپتامبر ۱۹۱۴ در کارخانه شرکت گرامافون در "ریگا" در روسیه به صورت صفحه های ۲۵ سانتیمتری دو طرفه تولید شد که در ابتدا با لیبل شکلاتی تک رنگ "GRAMOPHONE" "CONCERT RECORD" و نوشته های طلایی و سپس با لیبل قهوه ای رنگ AMOUR GRAMOPHONE RECORD و لوگوی رنگی فرشته، تولید و به بازار ایران عرضه شده است.

صفحه های مذکور در سال ۱۹۱۶ میلادی در کلکته هندوستان و با مشخصه های ظاهری و فیزیکی مشابه صفحه های ۱۹۱۴ م و با لیبل AMOUR GRAMOPHONE RECORD بازتولید می گردند که عبارت Made in Calcutta بر بدنه آن ها نقش بسته است.

در فاصله سال ۱۹۱۸ تا ۱۹۲۴ م برخی از این آثار با لیبل His Master's Voice و با برچسب سیاه رنگ و نوشته طلایی با شماره کاتالوگ چهار رقمی با پیشوند p منتشر می شوند.

تولید منتخبی نیز در سال ۱۹۲۶ م در "هیز" انگلستان و با

مارک His Master's Voice و با برچسب سبز رنگ و شماره صفحه A.X.139 تا A.X.169 گزارش شده که نمونه ای از آن تا کنون مشاهده نگردیده است.

افتخار خانم

افشاری، افتخار و تار 5-13148

تصنیف افشاری، افتخار و تار 5-13149

اولین زن ایرانی که صدای او برای انتشار عمومی به صورت صفحه های ۷۸ دور ضبط شده، **افتخار خانم** می باشد. در منابع تاریخ موسیقی معاصر شرح حالی از وی وجود ندارد و در کتاب سرگذشت موسیقی (خالقی، ج ۱، ص ۴۷۴) تنها نامی از وی در کنار بانوان هنرمند دیگری از اواخر دوره قاجار ذکر شده است.

در تاریخ موسیقی ایران (مشحون، ص ۳۹۵) نیز پس از اشاره به دسته های معروف عصر ناصری و نام هایی چون گلین گل اشرفی، حشمت، قمر سالکی و مرضیه آمده است: "دیگر افتخار، بلوچ، انیس و مونس، عروس و اختر معروف به اختر زنگی...".

در کتاب تاریخ تحول ضبط موسیقی در ایران (سپنتا، ص ۱۲۸ و ۱۵۱) نیز در ذیل عنوان "آواز زنان یا صدای شبیه زنان" اسم افتخار به همراه ذکر شماره کاتالوگ و عنوان برخی از آثار وی نقل گردیده است.

تصنیف غم انگیز، آواز افتخار و تار
5-13153

غم انگیز، آواز افتخار و تار
5-13152

این احتمال که افتخار، همان افتخار السلطنه، دختر ناصرالدین شاه، همسر نظام السلطان و سوژه تصنیف ساخته شده توسط عارف (با مطلع: افتخار همه آفاقی و محبوب منی...) باشد نیز با توجه به ملاحظات اجتماعی آن عصر، دور از ذهن و بعید می نماید.

از افتخار خانم ۲۹ اثر ضبط و تولید شده که دیسکوگرافی کامل آن به شرح زیر است:

آثار افتخار خانم

عنوان اثر	هنرمندان	شماره کاتالوگ	شماره قالب
بیات ترک	تار و افتخار	5-13141	3821ae
تصنیف بیات ترک	" "	5-13142	3822ae
شوشتری	" "	14-12557	3823ae
شوشتری منصوری	" "	5-13143	3824ae
تصنیف خود افتخار	" "	14-12558	3825ae
تصنیف شوشتری منصوری	" "	5-13144	3826ae
تصنیف یک دو: بدو یک دانه یارم	" "	5-13145	3827ae
سه گاه	" "	5-13146	3828ae
سه گاه - مخالف	" "	14-12559	3829ae
تصنیف - سه گاه	" "	5-13147	3830ae
افشاری	" "	5-13148	3831ae
تصنیف - افشاری	" "	5-13149	3832ae
حجاز	" "	5-13150	3833ae
تصنیف - دل هوس	" "	14-13151	3834ae
بیداد	" "	14-12561	3835ae
تصنیف - دایه دایه جان	" "	14-12563	3836ae
دشتی	" "	5-12563	3837ae
تصنیف - شوستر	" "	5-12564	3838ae
غم انگیز	" "	5-13152	3839ae
تصنیف - غم انگیز	" "	5-13153	3840ae
تصنیف - دیشب که یارم آمد	" "	5-13154	3841ae
تصنیف - همه امشب من اختر	" "	5-13155	3842ae
تصنیف - افتخار	" "	14-12560	3843ae
منصوری	" "	5-13156	3885ae
تصنیف - منصوری - یک دو	" "	5-13157	3886ae
رنگ مخصوص	" "	5-13158	3887ae

ابوعطا - ضربی	"	"	5-13159	3888ae
ماهور	"	"	14-12565	3889ae
تصنیف- ماهور	"	"	14-12566	3890ae

امجد خانم

اطلاعاتی که در مورد **امجد خانم** بر جای مانده کمتر از آن است که در مورد افتخار خانم وجود دارد و منحصر به ذکر نام و ۶ اثر از وی در کتاب تاریخ تحول ضبط موسیقی در ایران می باشد (سپنتا، ص ۱۵۲). این امر که قدری غیر عادی به نظر می رسد شاید دال بر استفاده از اسم مستعار یا هنری توسط این هنرمند باشد. از سوی دیگر نام مردانه **امجد** (در همان زمان امجد قزوینی که از متمکنین قزوین بوده و امجدیه فعلی منتسب به اوست، کمانچه نواز بوده و در محافل صدای عارف را نیز همراهی می نموده است. نگاه کنید به: دیوان عارف، چاپ اول، ص ۸۴ تا ۸۶) به ایجاد این شبهه که برخی از این آثار، آواز مردانی است که صدایی شبیه زنان داشته اند، کمک کرده است. عامل موثرتر وجود کلمه MALE بر روی برچسب برخی از صفحه های افتخار، امجد و زری است.

شاید توضیح این نکته ضروری باشد که در نظام تعیین شماره کاتالوگ در کمپانی گرامافون، سری 12000 مختص آواز مردان (MALE VOCAL) و سری 13000 ویژه آواز زنان (FEMALE VOCAL) است و به دلایلی که تا کنون بر نگارنده پوشیده است، کمپانی گرامافون از برخی شماره های سری 12000 نیز برای صفحه های این سه هنرمند استفاده کرده است و بالطبع کلمه MALE بر روی این صفحه ها دیده می شود.

ساخت ترک، امجد و تار 14-12567

انتشاری، امجد و تار 14-12569

از امجد خانم ۲۲ اثر ضبط شده که آثار فهرست شده، دیسکوگرافی کامل وی را تشکیل می دهد:

آثار امجد خانم				
عنوان اثر	هنرمندان	شماره کاتالوگ	شماره قالب	
بیات ترک	تار و امجد	14-12567	3844ae	
تصنیف - باده	"	14-12568	3845ae	
دشتی	"	5-13160	3846ae	
تصنیف - شوستر	"	5-13161	3847ae	
افشاری	"	14-12569	3848ae	
تصنیف نه قدرت	"	14-12570	3849ae	
قطار	"	5-13162	3850ae	
تصنیف - رنگ قطار	"	5-13163	3851ae	
ماهور	"	5-13164	3852ae	
تصنیف - ماهور	"	5-13165	3853ae	
شوستری	"	14-12571	3854ae	
تصنیف - سیما رشتی	"	14-12572	3855ae	
ابوعطا	"	5-13166	3874ae	
تصنیف - دل هوس	"	5-13167	3875ae	
گیلکی	"	5-13168	3876ae	
تصنیف - خوب رویان جهان	"	5-13169	3877ae	
شور	"	5-13170	3878ae	
تصنیف - جهان خرم	"	5-13171	3879ae	
غم انگیز	"	5-13172	3880ae	
گریلی	"	5-13173	3881ae	
منصوری	"	14-12573	3882ae	
تصنیف - ای بلبل شیرین سخن	"	5-13174	3883ae	
تصنیف - یک دو		14-12574	3884ae	

زری خانم

اگر چه اسم فردی به نام زری در بین زنان موسیقی عصر قاجار دیده نمی شود اما شواهدی دال بر شناسایی وی وجود دارد.

پرویز خطیبی در صفحه ۱۵ کتاب "خاطراتی از هنرمندان" در توضیح چگونگی آشنایی اش با موسیقی می نویسد: "در خانه پدری ما واقع در لاله زار، که یکی از مهم ترین خیابان های زمان کودکی من بود، یک گرامافون بوقی وجود داشت که جز مادر و خواهر بزرگترم، کسی حق دست زدن به آن را نداشت. هفته ای یکی دوبار که مادر حال و حوصله ای داشت و از درد رماتیسم رنج نمی برد، گرامافون بوقی و صفحات آن را که یک طرف بیشتر نداشت روی یک میز پایه کوتاه قرار می داد و ما بچه ها در اطراف آن حلقه می زدیم و سراپا گوش می شدیم.

خوانندگان معروف آن، زمان احمد خان پدر هوشنگ سارنگ، هنرپیشه فقید،

مرضیه یا زهرا سیاه، حسین طاهرزاده و چند تن دیگر بودند. صفحات گرامافون که اکثرا منعلق به یک کمپانی انگلیسی بود، به علت بدی ضبط و بیشتر به خاطر نبودن وسایل کامل، خش خش می کرد با این حال برای ما که در آن روزها جز سینمای صامت سرگرمی دیگری نداشتیم، چیز جالبی بود." وی در صفحه ۵۶۸ مطالب فوق را با تفاوتی اندک، به این صورت نقل می کند: "من برای اولین بار صدای تار آقا حسینقلی و آواز سید احمد خان پدر هوشنگ سارنگ هنرپیشه معروف و ترانه های طاهرزاده و زهرا سیاه را که از خوانندگان دوره کودکیم بودند، از همین گرامافون شنیدم."

زاون

تصنیف نکتہ اگر چاره، زری با تار آرشاک GC-14-12579
نمونه ای از صفحه های تولید شده سال ۱۹۱۳م در ریگا-روسیه

14-12576 تصنیف افتخار، زری و تار آرشاک خان

5-13182 تصنیف شهنواز، آواز زری تار آرشاک خان

قوکاسیان به نقل از خانم لرتا (کلک، ۴۹-۵۰، ص ۲۱۹) می نویسد: "اولین دستگاه ضبط صفحه را پاپا به ایران آورد. یادم هست که یکی از اتاق های منزلمان را تبدیل به استودیوی ضبط کرده بود و تمام اتاق را با نمذ پوشانده بود. خیلی کوچک

بودم. یک بار هنگام ضبط صفحه خواننده ای به نام زهرا سیاه، وقتی ارکستر می نواخت و خواننده می خواند، من هم از روی بچگی شروع به رقصیدن کردم و پدرم مرا کتک زد، برای این که می رقصیدم. "

نتیجه آن که به رغم وجود هنرمندان متعددی به نام زهرا که از آنان یاد شد، می توان اطمینان حاصل کرد که زری اسم هنری همان زهرا سیاه برای صفحه ها بوده است.

در کتاب زنان موسیقی ایران، از اسطوره تا امروز (ملکی، ص ۱۵۴-۱۵۶) مطالبی از کتاب چشم انداز موسیقی ایران اثر دکتر ساسان سپنتا در مورد حدود صدای زری که سوپرانو بوده نقل شده و این که اولین اجراها از تصنیف های عارف توسط وی و به همراهی تار آرشاک خان صورت گرفته است.

اطلاعات و شرح حال بیشتری از زری یا زهرا سیاه در دست نیست همانگونه که از آرشاک خان، نوازنده تار، نیز خارج از موضوع نوشته های برچسب صفحه های زری، در هیچیک از منابع اولیه تاریخ معاصر موسیقی ایران ذکری نشده است و در حالی که اسامی بسیاری از نوازندگان تار این دوره ثبت شده، جای تعجب نخواهد بود اگر آرشاک نیز نامی مستعار باشد.

14-12598 تصنیف دل هوس زری و تار آرشاک خان

آثار زری خانم

عنوان اثر	هنرمندان	شماره کاتالوگ	شماره قالب
تصنیف- یک دو (سه گاه)	زری ، آرشاک خان (تار)	14-12575	3856ae
تصنیف- افتخار	" "	14-12576	3857ae
ابوعطا	" "	14-12577	3858ae
تصنیف- دل هوس	" "	14-12598	3859ae
بیات ترک	" "	5-13175	3860ae
تصنیف- باده	" "	5-13176	3861ae
افشاری	" "	14-12578	3862ae
تصنیف- نکنم اگر چاره	" "	14-12579	3863ae
بیات اصفهان	" "	5-13177	3864ae
تصنیف- چین زلف مشکینت	" "	5-13178	3865ae
غم انگیز	" "	5-13179	3866ae
تصنیف- خوب رویان جهان	" "	5-13180	3867ae
دشتی	" "	14-12580	3868ae
تصنیف- هنگام می	" "	14-12581	3869ae
شهناز	" "	5-13181	3870ae
تصنیف- شهناز	" "	5-13182	3871ae
راک	" "	5-13183	3872ae
تصنیف- من از بیگانگان	" "	5-13184	3873ae
افشاری	" "	5-13185	3891ae
تصنیف- افشاری	" "	5-13186	3892ae
تصنیف- دخترک	" "	5-13187	3894ae
حجاز	" "	5-13188	3895ae
تصنیف- دایه دایه جان	" "	5-13189	3896ae
بیات ترک	" "	5-13190	3897ae
تصنیف- نه قدرت	" "	5-13191	3898ae

ضمنا در قالب شماره 3893ae نیز آواز دشتی با صدای زری و تار آرشاک خان ضبط شده که به دلیل مشکل فنی امکان تکثیر نیافته است.